

О. П. Міхно

Програма вивчення учня та складання характеристики у творчій спадщині Олександра Віреніуса (1832–1910)

Анотація. У статті висвітлено погляди О. Віреніуса на проблему вивчення учня та складання педагогічної характеристики. На основі аналізу праць вченого відтворено його програму вивчення учня, сутність якої полягає у комплексному вивченні особистості школяра шляхом розгляду статури, темпераменту, характеру і основних розумових здібностей (пам'ять, увага, інтерес, розуміння); наведено описи визначених О. Віреніусом типів статури (клітковинна, епітеліальна, м'язова, нервова), темпераменту (флегматичний, сангвінічний, холеричний, меланхолійний), характеру (індиферентний, емоційний, активний, інтелектуальний); узагальнено методичні поради вченого щодо складання характеристики учня та подано приблизну структуру характеристики. Стаття містить стислу біографічну довідку про О. Віреніуса.

Ключові слова: Олександр Віреніус, програма вивчення учня, педагогічна характеристика, типи статури, характеру і темпераменту, структура і зміст характеристики учня.

Программа изучения ученика и составления его характеристики в творческом наследии Александра Вирениуса (1832-1910)

Аннотация. В статье освещены взгляды А. Вирениуса на проблему изучения ученика и составления педагогической характеристики. На основе анализа работ ученого воспроизведена его программа изучения ученика, сущность которой заключается в комплексном изучении личности школьника путем рассмотрения телосложения, темперамента, характера и основных умственных способностей (память, внимание, интерес, понимание); приведены описания определенных А. Вирениусом типов телосложения (клетчатковое, эпителиальное, мышечное, нервное), темперамента (флегматический, сангвинический, холерический, меланхолический), характера (индифферентный, эмоциональный, активный, интеллектуальный) обобщены методические советы ученого по составлению характеристики ученика и представлена примерная структура характеристики. Статья содержит краткую биографическую справку об А. Вирениусе.

Ключевые слова: Александр Вирениус, программа изучения ученика, педагогическая характеристика, типы телосложения, характера и темперамента, структура и содержание характеристики ученика.

Program study of student and its characteristics in the creative heritage of Alexander Virenius (1832-1910)

Annotation. The article highlights the views of A. Virenius on studying of student and drawing up pedagogical characteristics. On the basis of the works of scientist reproduced his program studying of student, the essence of which lies in the comprehensive study of the individual student by considering the physique, temperament, character and fundamental mental abilities (memory, attention, interest, understanding); describes the specific body types by A. Virenius (cellular tissue, epithelial, muscle, nerve), temperament (phlegmatic, sanguine, choleric, melancholic), character (the indifferent, emotional, active, intelligent) summarizes

methodological advice on drawing up a student characteristics and an exemplary characteristics of the structure. The article contains a brief biography of A. Virenius.

Keywords: Alexander Virenius, program studying of student , pedagogical characteristics, body types, character and temperament, structure and content of student characteristics

Постановка проблеми в загальному вигляді. Одним із основних завдань сучасної школи є підготовка учня до життя у неспокійному глобалізованому світі. Це завдання повсякчас декларується у промовах чиновників від освіти, виступах учених-педагогів на різноманітних наукових заходах, про нього активно дискутують у соціальних мережах. І майже завжди в цьому контексті лунають заклики орієнтуватися на систему освіти Нідерландів, Польщі, Фінляндії та інших європейських країн, де повага до особистості дитини є ядром освітнього процесу. Жодним чином не заперечуючи необхідність запозичення успішного досвіду інших країн, хочемо привернути увагу до історії української школи і педагогічної науки, багатої на теоретичні й практичні поради, які можуть і повинні використовуватися у вирішенні актуальних завдань сучасної освіти. Йдеться, зокрема, про науково-педагогічні праці, присвячені вивченню педагогом учня та складанню на основі цього вивчення педагогічної характеристики школяра. Особливо цікавим з цього погляду є педагогічний дискурс II пол. XIX – поч. XX ст., коли існувало кілька науково-педагогічних парадигм, означених і описаних провідним українським істориком педагогіки О. Сухомлинською [5]. З-поміж них виділимо гуманістичну парадигму, започатковану М. Пироговим та поглиблену й наукового обґрунтовану К. Ушинським, парадигму вільного розвитку дитини, представлену насамперед Л. Толстим, та природничу-наукову парадигму, пов'язану передусім з постаттю П. Лесгафта. До речі, розпочав згаданий педагогічний дискурс геніальний М. Пирогов, квінтесенцію роздумів якого щодо завдань школи О. Сухомлинська формулює так: «Виховувати дитину для життя, спрямовувати її на пошуки сенсу життя в моральному й інтелектуальному полі» [5, с. 6]. Залишається тільки дивуватися прозорливості М. Пирогова, адже саме про це завдання й говорять нині, прагнучи реформувати українську освіту на європейський лад. Вищеназвані вчені зробили вагомий внесок у розроблення проблеми характеристики учня. М. Пирогов і К. Ушинський поставили й актуалізували проблему вивчення педагогом учня, що є передумовою складання характеристики. Л. Толстому, як засновнику й учителю школи у Ясній Полянї, належить першість у складанні педагогічних характеристик. П. Лесгафт запропонував першу в педагогіці типологію школярів і докладно описав шість типів учнів, які й нині залишаються чудовими зразками детальних учнівських характеристик. На початку XX ст. проблему педагогічної характеристики учня плідно розробляв російський учений Олександр Віреніус, один із засновників шкільної гігієни, доктор медицини, педагог, творчість якого також зараховуємо до природничо-наукової парадигми. Свої ідеї щодо вивчення учня та поради щодо складання характеристики він узагальнив у книзі «Характеристика учня. Статура,

темперамент і характер у пору шкільного віку» (1904) [1] та у її скороченому варіанті «Характеристика дитини. Статура, темперамент, характер» (1906) [2].

Аналіз останніх джерел та публікацій. В сучасній українській історико-педагогічній науці спадщина О. Віреніуса розглядається у зв'язку з дослідженням проблеми фізичного виховання і шкільної гігієни (В. Вихрущ, Л. Ковальчук) та як підґрунтя розвитку педології (Т. Янченко). Російські вчені-психологи І. Страхов та Г. Урунтаєва розглядають творчість О. Віреніуса у психологічному аспекті, відзначаючи штучність запропонованої ним теорії щодо характеристики учня [4; 6]. З історико-педагогічного погляду істотним недоліком праць російських учених є, на нашу думку, їх загальний описовий характер та відсутність цитування першоджерела. Таким чином, погляди О. Віреніуса на проблему вивчення учня та складання його характеристики ще не були предметом історико-педагогічного дослідження, що й визначило тему нашої статті, мета якої – відтворити програму вивчення учня за О. Віреніусом та узагальнити методичні поради вченого щодо складання характеристики школяра. Наш інтерес до постаті О. Віреніуса зумовлено тим, що його спадщина хоч і належить, зрозуміло, до історії російської педагогіки, але на початку ХХ ст. мала вплив і на українських учених, які розробляли проблему педагогічної характеристики (О. Лазурський), і на викладачів українських навчальних закладів, які практикували складання таких характеристик [7].

Виклад основного матеріалу дослідження. Оскільки життєвий і творчий шлях О. Віреніуса в українській історико-педагогічній науці наразі не відображено, подаємо коротку біографічну довідку про вченого. Олександр Самійлович Віреніус народився 1832 р. у Петербурзі. Закінчивши в 1857 р. Петербурзьку медико-хірургічну академію, молодий вчений розпочав лікарську діяльність у шпиталі Марії Магдалини, а згодом з метою удосконалення своїх знань працював у Берлінському та Віденському університетах. З 1864 р. протягом 30 років О. Віреніус працював шкільним лікарем Введенської класичної гімназії в Петербурзі, одночасно був директором дитячого притулку і викладачем гігієни в Петербурзькому учительському інституті. В 1877–1878 рр. провів медико-санітарне обстеження 16 міських училищ Петербурга, а також брав участь в дослідженні фізичного розвитку 2500 учнів шкіл [3, с. 57]. Дані цих досліджень використані ним у працях з проблеми характеристики учня. З 1882 р. вчений активно долучився до діяльності тодішнього наукового центру з педагогіки в Російській імперії – Педагогічного музею військово-навчальних закладів. У складі цього музею в 1875 р. була створена шкільно-гігієнічна комісія, реорганізована згодом у відділ шкільної гігієни. В ній із самого початку працювали відомі російські вчені-гігієністи Ф. Ерісман, П. Лесгафт та ін. [Там само]. О. Віреніус також розробляв теорію фізичного виховання школярів. Помер учений у 1910 р.

Як лікар, О. Віреніус зосереджувався на дослідженні фізичного розвитку учнів, який розглядав у тісному зв'язку з розумовим і моральним. В передмові до книги «Характеристика учня. Статура, темперамент і характер у пору шкільного віку» він зазначає, що в науці вже накопичено дані для вивчення статури, темпераменту і характеру дитини, і настав час вивчати їх спільно [1, с.

3]. Актуально й сьогодні звучать його слова про те, що вивчення дитини відбувається переважно у вигляді теоретичних, кабінетних досліджень без доступу в школу і саме життя учнів. Наголошуючи на важливості взаємозв'язку психології і педагогіки у вивченні учня, він акцентує на відсутності програми такого вивчення і викладає свій підхід до цієї проблеми. Спочатку, зізнається О. Віреніус, він обмежувався спостереженнями статури і темпераменту учнів, і лише потім, мимохідь, між іншим, ознайомлювався з їхнім характером, з психологічними і педагогічними умовами їхнього життя. Ці багаторічні спостереження привели його до розроблення плану і програми вивчення учня. В основу програми ним покладено анатомічний принцип, за яким існує чотири головних типи статури відповідно до основних чотирьох тканин тіла людини. Комбінування цих тканин в організмах окремих індивідів і переважання однієї з них обумовлює чотири основні типи статури: клітковинну, епітеліальну, м'язову і нервову. Щодо темпераменту, то О. Віреніус спирається на класифікацію Гіппократа, виділяючи холеричний, сангвінічний, меланхолійний та флегматичний. Вчений наполягає, що такий четвертий поділ за статурою і темпераментом підтверджується теорією і практикою, понад те, такий же поділ, переконаний він, слід застосовувати і щодо характеру та розумових здібностей учнів. Наочно викладені положення відображено ним у таблиці [1, с. 117].

Таблиця 1

Основи особистості (за О. Віреніусом)

Статура	Темперамент	Характер	Розумові здібності
Клітковинна	Флегматичний	Індиферентний	Пам'ять
Епітеліальна	Сангвінічний	Емоційний	Інтерес
М'язова	Холеричний	Активний	Увага
Нервова	Меланхолійний	Інтелектуальний	Розуміння

Підґрунтям розробленої О. Віреніусом програми вивчення учня є індивідуальний підхід, який у його розумінні полягає у застосуванні таких педагогічних заходів і засобів, яких вимагає тілесна і духовна природа вихованця. Тілесна природа учня, за О. Віреніусом, виражається в анатомічній і фізіологічній основах, тобто в статури й темпераменті, духовна – в психологічній основі, тобто в характері. На підставі тривалих спостережень за учнями середніх навчальних закладів учений доходить висновку, який гаряче обстоює: «Статура, темперамент, характер та розумові здібності дитини виявляються в чотирьох паралельних рядах, строго відповідних один одному за своїми чотирма типами» [2, с. 5].

Важливо, що О. Віреніус не просто описує ту чи іншу статуру, але й виділяє інші особливості людини певної тілобудови, важливі для цілісного розуміння особистості, а саме: її ставлення до оточення, схильність до впливів тощо. Першим він виділяє і описує клітковинний тип статури, наголошуючи,

що клітковина – опора для всіх частин тіла. Видозмінами її є слизова, волокниста, хрящова та кісткова тканини. Клітковина переважає у складі тіла у перші місяці і перші роки життя. Особи клітковинної статури відрізняються не лише поганою пристосованістю до різноманітних змін середовища, але й недостатньою силою протидії хворобам, вони схильні до збуджувальних речовин, алкоголю, наркотиків. У шкільному віці ця тканина починає скорочуватися, поступаючись епітеліальній, м'язовій і нервовій. Якщо ж вона яскраво виражена, то це, як правило, суб'єкти, обласкані життям, які відрізняються надлишковим харчуванням та не потребують напруженої тілесної та розумової діяльності.

Епітеліальна тканина дуже ніжна і є апаратом всмоктування та виділення; кожне залозисте утворення тіла є епітеліальним. Це більш досконала і більш життєва тканина, ніж клітковина. В шкільні роки ця тканина працює енергійніше і скоріше сприяє витратам, ніж накопиченню речовини; ось чому у підлітків зазвичай рідко зустрічається округлість форм, властива маленьким дітям. Особи епітеліальної статури, як правило, ніжні, чуттєві, відрізняються живим блиском очей, тонкою шкірою, жвавістю, але швидкою стомлюваністю. Вони викликають до себе симпатію, співчуття і мимоволі схилиються на свою користь тих, хто їх оточує. Часто вони бувають альтруїстами, готовими чесно служити потребам інших заради благородної, інколи нездійсненої мети.

М'язова тканина, своєю чергою, є ще досконалішою і ще життєвішою, а люди м'язової статури у будь-якому віці мають переваги. У шкільному віці такі особи, не знаходячи задоволення у звичайній діяльності, виявляють схильність витратити свою енергію всіляким дозволеним і недозволеним способом і часто стають неприємними, надокучливими, важкими для оточення. Вони сильні, енергійні, чудово пристосовуються до змін і легко протидіють шкідливими впливам. Вони відчують себе свіжими і бадьорими, відрізняються прекрасним душевним настроєм і прагнуть серйозної діяльної роботи. Вони не потребують жодних збуджувальних засобів, а якщо й користуються ними, то лише на шкоду своєму здоров'ю [2, с. 8–14].

Перед описом найдосконалішої і найжиттєвішої нервової тканини О. Віренус робить важливий з педагогічного погляду акцент: «Як у суб'єкта м'язової статури, так і у нервової тілобудова схиляється до певної діяльності, визначає професію і кар'єру» [2, с. 15]. Нервова тканина є головною в фізичному і духовному плані, тому суб'єкти нервової статури є «обранцями долі, поводитирами скрізь, в сім'ї і суспільстві» [Там само]. Такі особи легко переносять посилене м'язове напруження і бувають вправними спортсменами; якщо ж нервові суб'єкти є адвокатами, лікарями, військовими, то вони «днями і ночами, тижнями і місяцями проводять час у наполегливій, напруженій праці без особливих шкідливих наслідків для здоров'я» [2, с. 16]. Відрізняючись енергійною діяльністю, «вони і в школі, і службовому житті виявляються найкращими працівниками, на яких можна покласти, на яких падає весь тягар праці, громадської і державної» [2, с. 17].

О. Віреніус, описуючи ці чотири типи статури, свідомий того, що вони «ідеальні, схематичні, оскільки на практиці, в житті вони зустрічаються доволі рідко: зазвичай ми спостерігаємо типи змішані» [2, с. 18]. Різноманітне комбінування тканин в тілі особливо важливе у педагогічному плані, оскільки статура «вказує на заходи, необхідні для збереження здоров'я і виховання індивідуума» [Там само].

Надзвичайно цікавими є подані О. Віреніусом описи типів темпераменту школярів. На нашу думку, ознайомлення вчителя з цими описами значно сприяло розпізнаванню темпераменту учня. Дитину-сангвініка, за О. Віреніусом, характеризують легковажність, метушливість, вітрогонство, пристрасть до розваг і задоволень, пустотливість, шахраюватість з одного боку, і добродушність, співчутливість та веселість – з іншого. Тут же вчений, керуючись своєю ідеєю про взаємозалежність темпераменту і статури, зазначає, що за статурою, «сангвінік відрізняється зазвичай ніжною і тонкою будовою, легкою і гнучкою ходою, квітучим рум'янцем обличчя, свіжим живим поглядом і особливо легко збуджуваною нервовою системою» [1, с. 61]. Для холерика, на його думку, характерні норавливість, гордість, пихатість, непоступливість, схильність до осуду, мстивість, жорстокість, сміливість, з іншого боку – відкритість, великодушність, щедрість, дотепність, сила волі. Холерик відрізняється м'язовою статурою, різкими виразними рисами обличчя, вогненным поглядом, впевненою ходою, твердою поставою. Дитині-меланхоліку властиві такі риси, як підозрілість, недобррозичливість, заздрість, пристрасть до осуду, нерішучість, схильність до усамітнення і пригніченість, з одного боку, та спокійне мислення, серйозність, витривалість з іншого. Меланхолік має худорляву, слабку статуру, похнюплену голову, бліде обличчя, мутний погляд, повільну, але тверду ходу, чутливі нерви. Для флегматика характерні потяг до зручності, тілесна і розумова незграбність та лінощі, брак симпатії і дружби, схильність до перебування у гарному настрої, з одного боку, а з іншого – спокій, терпеливість, миролюбне ставлення до оточення і холоднокровність у вчинках. Статура флегматика опухла, малосильна, схильна до ожиріння, він має пустий погляд і ліниву, недбалу ходу [1, с. 63–65].

О. Віреніус також визначає ставлення школярів різного темпераменту до різноманітних явищ, які їх оточують, і загалом до дійсності, що важливо, на нашу думку, з педагогічного погляду, адже сприяє глибшому розумінню вчителем учня. Дитина-сангвінік, переконаний О. Віреніус, вкладає у дійсність більше того, що в ній є, флегматик, навпаки, менше. Холерик схоплює її, але прагне вкласти в неї те, чого в ній немає. Меланхолік не може ні зловити більш-менш надійно дійсність, ні з упевненістю вкласти в неї те, чого в ній немає. Вчений образно підсумовує свої міркування у такій сентенції: «Сангвінік занадто ідеальний, флегматик занадто реальний; холерик реальний та ідеальний, а меланхолік ні реальний, ні ідеальний» [1, с. 67].

Цінними є думки О. Віренуса щодо ставлення дітей шкільного віку до часу. Він зауважує, що старі люди живуть минулим, юні – майбутнім, лише діти – теперішнім. Водночас, сангвінік охоче дивиться в майбутнє, вгадуючи за його таємничою завісою щасливе життя, холерик тримається ґрунту дійсності,

однак іде з радісною надією назустріч майбутньому. Флегматик думає лише про цю хвилину, а про майбутнє не знає і знати не хоче. Меланхолік хоча й думає про майбутнє, але не знає, що воно йому готує – радість чи горе, а тому і не турбується про нього, не боїться і не прагне його [1, с. 68].

Незвичним, але дуже цікавим є спостереженням вченого про ставлення учнів до радощів життя: сангвінік шукає радощі, холерик прагне їх, але не задовольняється ними, меланхолік їх не визнає, а флегматик їх не потребує, оскільки щасливий тим, що не страждає [1, с. 66].

Спрямовані на допомогу вчителю у визначенні темпераменту учня й висновки О. Віреніуса про ставлення школярів різних темпераментів до музики і співів. За його спостереженнями, сангвінік любить співати змалечку і, працюючи, завжди співає, чи, принаймні, насвистує. Холерик співає і насвистує теж охоче, але не такою мірою, як сангвінік. Меланхолік боїться свого голосу, остерігаючись бути осміяним і тому вирішує зовсім не співати. Флегматик підспівує, коли потрібно [1, с. 68].

Допомагали визначити темперамент школяра і наведені спостереження вченого про ставлення учнів до дорослих, зокрема вчителів. Тут О. Віреніус має на увазі поведінку учня при зустрічі наодинці. В такій ситуації сангвінік спочатку червоніє, хватає себе за рукав чи переминає в руках шапку, думаючи, як би полегшити зніяковілість. Утім, це триває недовго; потроху він стає довірливим, а часто навіть сміливим. Холерик є більш самовпевненим: він намагається побороти збентеження і сердиться, коли йому це не вдається. Меланхолік завжди стриманий, мовчазливий, сором'язливий. Флегматик з-поміж усіх найсміливіший, часто шибеник і швидше буває втішним, ніж порочним [1, с. 69].

Безсумнівно цінними і важливими з педагогічної точки зору є описані О. Віреніусом прояви учнів різних темпераментів у грі. Сангвінік завжди бере в них участь у ролі веселого штукаря, холерик командує і встановлює правила гри, меланхолік сумує і сердиться переважно через нехтування ним товаришів; флегматик то бере, то не бере, за бажанням інших, участь у грі, може її ігнорувати, але інколи ставиться дружньо і навіть довго її витримує [Там само].

Як і щодо статури, О. Віреніус наголошує, що у реальному житті доцільним є комбінування темпераментів, адже людина може надихнутися, як сангвінік, досягати своєї мети, як холерик, судити про все з серйозністю меланхоліка і йти назустріч усіляким труднощам з холоднокрівністю і спокоєм флегматика [1, с. 71]. До того ж, на думку вченого, шкільний вік, – саме та пора, коли можливе поєднання різних темпераментів, а отже, це одне з головних завдань вчителя: «Коли йдеться про виховання темпераменту, завжди слід діяти на природу дитини – протверезливим чином на сангвініка, охолоджувальним на холерика, зігріваючим на меланхоліка і натхненним на флегматика» [Там само].

Переходячи далі до опису характеру, вчений також виділяє чотири його типи. Індиферентний характер відрізняється байдужістю і апатією, від нього немає ні шкоди, ні користі, але він викликає у інших симпатію та почуття

заспокоєння. Він спокійний, нікого не чіпає і хоче, щоб і його не чіпали. Водночас він вирізняється життєрадісністю, добрим душевним настроєм, оптимізмом. Йому добре з іншими, але добре й самому. «Мабуть, він найщасливіший з-поміж людей», - припускає О. Віреніус [2, с. 32]. Емоційний характер відрізняється сприйнятливістю до задоволень і страждань (прикростей). У хвилини задоволення діяльність його організму підвищується, під час страждань – знижується, тому в першому випадку емоційний суб'єкт живе нібито посиленним життям, в другому – стає байдужим до всього, пригніченим, нещасним. У активного характеру енергія виявляється у всіх видах, зокрема у вигляді потенційної (запасної), коли нею можна користуватися для себе і для інших, чи у формі актуальної (живої), чи у вигляді знову ж таки актуальної, але спрямованої на стримування рефлексів, і тоді суб'єкт може чудово управляти собою та іншими: він надійний у своїх вчинках і діях, на нього можна беззастережно покластися. Людина інтелектуального характеру володіє переважно здібністю знаходити відмінності та подібність між предметами і явищами, запам'ятовувати їх. Вона відрізняється ясністю мислення і спокоєм, а сферою її діяльності є переважно наука, теоретичне знання, рідше прикладні галузі знань і дуже рідко – мистецтва і ремесла. Суб'єкт інтелектуального характеру ставиться до всього свідомо і критично. Все його життя – постійна рефлексія, вічне вдосконалення, безкінечний розумовий прогрес [2, с. 31–33].

Найбільша колекція категорій характерів, на думку О. Віреніуса, представлена у праці французького вченого Е. Азама «Характер у здоров'ї та хворобі» [8], тож саме її він радить використовувати процесі складання характеристики з метою віднайти термін на позначення рис характеру учня. Вчений стверджує, що важче підшукати терміни на позначення негативних рис характеру, якщо не користуватися для цього додаванням частки «не». Так, наприклад, термінам «чесний» і «постійний», зручніше протиставити терміни «нечесний» і «непостійний», ніж «підлий» і «флюгер». Вчений переконаний, що вчитель у процесі складання характеристики може безперешкодно підшукувати чи вигадувати свої власні терміни. Зокрема, на розсуд педагога слід надати використання його власних термінів у тих випадках, коли учень має якусь особливість, тілесну чи духовну потворність, дивацтва, примхи, недоладні вчинки і дії тощо. О. Віреніус припускає використання вчителем для характеристики учня таких термінів, як «дивак, гримасник, кривляка, вискочень, пришелепуватий, тупак, недоросток, шибеник і подібні безкінечні особливості, що влучно характеризують особистість» [1, с. 85].

Визначивши всі можливі, на його думку, риси чотирьох запропонованих ним типів характеру, О. Віреніус групує їх у дві таблиці, одна з яких містить позитивні, а інша – негативні риси характеру. Таких рис у першій таблиці представлено близько 150, у другій – близько 225, отже, разом – близько 375. Таким чином користувач таблиці, а це насамперед учитель, мав у своєму розпорядженні достатню кількість термінів для характеристики особистості будь-якого учня [1, с. 96]. Наприклад, з-поміж позитивних особливостей інтелектуального характеру О. Віреніус називає такі риси: розумний, творчий,

винахідливий, тямущий, талановитий, дотепний, розвинутий, метикуватий та ін. З-поміж негативних рис – тупий, обмежений, безтолковий, безталанний, недопитливий, бездарний, а також влучні описи-ідіоми «без царя в голові», «пороху на винайде» та ін. [1, с. 91–93]. Всі ці риси об'єднано у абетковому покажчику рис характеру, вміщеного наприкінці книги, що, безперечно, було значною підмогою для вчителя у процесі складання характеристики.

І знову вкотре О. Віреніус наголошує, що ознайомлення з особливостями характеру учня надзвичайно важливе, однак воно буде однобоким, недостатнім, а отже, незавершеним, якщо одночасно не вивчаються статура і темперамент. Вчений наполягає на цілісному вивченні школяра, аргументуючи свою позицію: статура, темперамент і характер, що вказують на анатомічну, фізіологічну і психологічну природу учня, дають змогу приблизно орієнтуватися у визначенні його індивідуальності. Найлегше розпізнати статуру, важче – темперамент, характер чи психологічна природа учня вимагає найбільших знань і досвіду, а головне, терпіння і часу дослідника [1, с. 96].

Виділивши і описавши анатомічні, фізіологічні і психологічні ознаки дитини, О. Віреніус звертає увагу на розумові здібності, підкреслюючи їх важливість з педагогічного погляду. Цих здібностей також чотири: здібність запам'ятовувати (пам'ять), здібність цікавитися, захоплюватися предметом занять (інтерес), здібність зосереджуватися на ньому (увага) і здібність міркувати, розуміти, засвоювати предмет (розуміння). На думку О. Віреніуса, саме ці розумові здібності поряд зі статурою, темпераментом і характером, дають змогу визначити і оцінити особистість учня.

Далі автор знову підкреслює, що всі чотири розумові здібності діють паралельно чотирьом типам статури, темпераменту і характеру: пам'ять, наприклад, більш властива клітковинній статури, флегматичному темпераменту та індіферентному характеру, інтерес – епітеліальній статури, сангвінічному темпераменту і емоційному характеру і т. д. [2, с. 6]. Розвиваючи цю думку, О. Віреніус наполягає, що «ознайомлення з будь-яким окремим типом розумових здібностей доповнює і полегшує ознайомлення з паралельним типом статури, темпераменту і характеру, ознайомлення ж з усіма ними в сукупності успішно сприяє більш чи менш повному вивченню особистості індивідуума взагалі» [Там само].

О. Віреніус також подає короткий аналіз тогочасних характеристик учнів, підкреслюючи, що вчителі зосереджують увагу насамперед на здібності розуміння, тому не дивно, що в характеристиках найбільше відзначено саме цю здібність. Щоправда, досить часто вчителі відзначають і увагу, однак здібність розуміння описується детальніше і ґрунтовніше. Про пам'ять та інтерес вчителі майже не згадують, а якщо й відзначають, то описи – «випадкові, сумнівні, мізерні» [1, с. 105]. За підрахунками вченого, в одному з досвідів дослідження вчителями розумових здібностей 0,25% заміток припадало на пам'ять, 9, 23% на інтерес, 28,47 на увагу і 35,04% на розуміння учнів [Там само]. Розмірковуючи про зміст характеристики учня, О. Віреніус вважає за необхідне «відзначати стосовно кожного учня подробиці щодо пам'яті, інтересу, уваги і

розуміння – буде це позитивна чи негативна оцінка – але ніяк не задовольнятися якимись уривчастими, випадковими зауваженнями щодо тієї чи іншої здібності. Зазвичай складання характеристик хибує саме уривчастістю і тому не дає змоги отримати більш-менш правильне уявлення про повну картину розумового розвитку учня» [1, с. 106].

Для повної характеристики учня, окрім описаних фізіологічних і психологічних явищ його життя, на думку О. Віренуса, бажано було б мати відомості про його біографію, тобто факти про його виховання і гігієнічний режим у дошкільний і шкільний період. Окрім того, для визначення статури і взагалі анатомічних особливостей організму необхідно збирати відомості про спадковість і стан здоров'я учня [Там само]. Для збирання зазначених відомостей ним було розроблено спеціальні опитувальники, які він радить використовувати вчителям у процесі вивчення учня з метою накопичення знань про нього [1, с. 109–116]. Прогресивною вважаємо пропозицію О. Віренуса про додавання до характеристики учня його «фотографічного портрета за один рік, а краще по портрету за кожні два роки його життя» [1, с. 117]. Цікавою є й думка вченого про необхідність звертати увагу на почерк учня та його зміни протягом шкільного курсу.

Отже, відповідно до запропонованої О. Віреніусом програми вивчення учня структура і зміст характеристики школяра могли мати такий вигляд:

1. Ім'я учня, його вік, фотографія.
2. Стан здоров'я.
3. Статура (клітковинна, епітеліальна, м'язова, нервова).
4. Темперамент (флегматик, сангвінік, холерик, меланхолік) та його прояви: ставлення учня до вчителя, музики і співу, поведінка у грі тощо.
5. Характер (індиферентний, емоційний, активний, інтелектуальний) та його особливості – позитивні і негативні риси.
6. Розвиненість основних розумових здібностей (пам'ять, увага, інтерес, розуміння).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, тривалі спостереження за учнями середніх навчальних закладів, з'ясування впливу на психічний розвиток таких факторів, як стан здоров'я, особливості життя і виховання, зіставлення статури, темпераменту, характеру і розумових здібностей привели О. Віреніуса до створення оригінальної програми вивчення учня та розроблення низки методичних порад щодо складання характеристики школяра. До позитивних якостей запропонованої ним програми і методики відносимо типологічний принцип, ідею про систематизацію рис характеру у спеціальному переліку, увагу до здоров'я учня, заклик до цілісного вивчення школяра. Як уже зазначалося на початку статті, у 1910-х рр. порадами вченого користувалися викладачі навчальних закладів України у процесі складання педагогічних характеристик учнів. Наприклад, використання «вказівок О. Віреніуса» відзначено у передмові до учнівських характеристик, розміщених у щорічнику Глухівського учительського інституту за 1912 рік [7, с. 376]. З

огляду на це, перспективним вважаємо дослідження стану проблеми педагогічної характеристики учня у практиці роботи навчальних закладів України початку ХХ ст.

Література

1. Вирениус А. С. Характеристика учащегося. Телосложение, темперамент и характер в пору школьного возраста / А. С. Вирениус. – СПб. : Типо-лит. Б. М. Вольфа, 1904. – 123 с.
2. Вирениус А. С. Характеристика ребенка (Телосложение, темперамент, характер) / А. С. Вирениус. – СПб : Тип. М. М. Стасюлевича, 1906. – 39 с.
3. Разумовский Ю. М. Научное наследие А. С. Вирениуса / Ю. М. Разумовский // Медицинская сестра. – 1967. – № 1. – С. 56–59.
4. Страхов И. В. Проблема школьных характеристик в русской психологии / И. В. Страхов // Ученые записки Саратовского пед. ин-та. Вып. 9. – Саратов, 1947. – С. 129–148.
5. Сухомлинська О. В. К. Д. Ушинський на тлі доби / О. В. Сухомлинська // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Педагогічні науки. – 2013. – Вип. 110. – С. 6–8. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuP_2013_110_4.
6. Урунтаева Г. А. Психолого-педагогическая характеристика как средство изучения ребенка / Г. А. Урунтаева // Мир образования – образование в мире. – 2011. – № 2. – С. 102–111.
7. Характеристики учеников городского при Глуховском учительском институте училища / Ежегодник Глуховского Учительского Института. Год 1 / под ред. М. С. Григорьевского. – К. : Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1912. – С. 376–385.
8. Azam E. Le Caractere dans la sante et dans la maladie / E. Azam. – Paris : Alcan, 1887. – 219 p.

References

1. Virenius, A. S. (1904) Harakteristika uchashegosya. Teloslozhenie, temperament i harakter v poru shkolnogo vozrasta [Student Characteristics. Body type, temperament and character at the time of school age] (123 p.). – St. Petersburg [in Russian].
2. Virenius A. S. (1906) Harakteristika rebenka (Teloslozhenie, temperament, harakter) [Characteristics of the Child (Body type, temperament, character)] (39 p.). – St. Petersburg [in Russian].
3. Razumovskiy Yu. M. (1967) Nauchnoe nasledie A. S. Vireniusa [Scientific heritage of A. S. Virenius] // Meditsinskaya sestra – Nurse, 1, 56-59 [in Russian].
4. Strahov I. V. (1947) Problema shkolnyih harakteristik v russkoy psihologii [The problem of school characteristics in Russian psychology] // Uchenyie zapiski Saratovskogo ped. in-ta – Scientific notes of the Saratov Pedagogical Institute, 9, 129–148 [in Russian].
5. Sukhomlyns'ka O. V. (2013) K. D. Ushyns'kyi na tli doby [K. Ushynskiy on the background of era] // Visnyk Chernihivs'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu. Pedahohichni nauky – Bulletin of the Chernihiv National Pedagogical University. Pedagogical Sciences 110, 6–8, – Rezhym dostupu [Mode of access]: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuP_2013_110_4 [in Ukrainian].
6. Uruntaeva G. A. (2011) Psihologo-pedagogicheskaya harakteristika kak sredstvo izucheniya rebenka [Psychological and pedagogical characteristics as a means of studying the child] // Mir obrazovaniya – obrazovanie v mire – The world of education - education in the world, 2, 102–111 [in Russian].
7. Harakteristiki uchenikov gorodskogo pri Gluhovskom uchitel'skom institute uchilisha (1912) [Characteristics of students at City College Hlukhiv Teachers' Institute] // Ezhegodnik

Gluhovskogo Uchitelskogo Instituta - Yearbook Hlukhiv Teachers Institute. – Kyiv, 376–385 [in Russian].

8. Azam E. (1887) Le Caractere dans la sante et dans la maladie [The Character in health and disease] (219 p.). – Paris : Alcan. [in French]

Відомості про автора

Міхно Олександр Петрович,

канд. пед. наук, директор Педагогічного музею України (Київ)

Михно Александр Петрович,

канд. пед. наук, директор Педагогического музея Украины (Киев)

Oleksandr Mikhno,

candidate of pedagogical sciences, director of the Pedagogical museum of Ukraine (Kyiv)